

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 2, No. 58, Summer 2023

(Research Paper)

Vocabulary and Indian Culture in the Persian Poems of Mukhlis Lahori

somayeh shokri*

Sayyed Mohammad Rastgoo**

saeed kheirkhah***

Abstract

Rai Rayan Anand Ram Lahori (1107-1164 A.H.), known as 'Mukhlis', is one of India's great Hindu poets and writers. Apart from *Diwan* poems, his important writings in various fields of lexicography, biography writing, chronicle writing, memoir writing, and travelogue writing have been left by him. Mukhlis' *Diwan* is a collection of his Persian poems and Rekhta, manuscripts of which are kept in Reza Library (Rampur, India), Moulana Azad Library (Aligarh, India), and British Museum Library (London), and the authors have corrected it and added notes on it. In his *Diwan*, there is the use of some Indian words that are less common in other people's poems, as well as the use of some Persian and Arabic words with a meaning other than what is common in Iranian Persian, and the reflection of some Indian customs. In the present study, an attempt has been made to investigate and report the reflection of such words and rituals in the Mukhlis' poems and to answer the question of how much India and the Indian culture is reflected in the Persian poems of this Persian-speaking Indian Hindu poet. This research is applied in the direction of lexicography, cultural research, and lexicology in the Indian and Persian languages and literature.

Introduction

Rai Rayan Anand Ram Lahori, mostly referred to as "Anand Ram Mukhlis" in the books of biography and history, was sometimes separated from Mukhlis Kashani by the name of Mukhlis Lahori. In poetry, he was a student of Mirza Abdul Qadir Bedil (d. 1720) - the pinnacle of Indian style - and also one of the students and then one of the very close friends and companions of Siraj ul Din Ali Khan Arezoo (d. 1756) - a well-known Indian poet, writer, and scientist. He had strong

* Student, Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Kashan Branch, Kashan, Isfahan. Iran.

** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Kashan University, Kashan, Isfahan, Iran (Corresponding Author Email: Rastgoo14@yahoo.com)

*** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Kashan Branch, Kashan, Isfahan

ties with other poets and scientists of his time, especially Hazin Lahiji (d. 1766 AD).

His works are *Diwan Poems*, *Mirat ul Istelah*, *Chamanistan Sokhn*, *Roqaat*, *Karname Eshgh*, *Hangameh Eshgh*, *Pari Khane*, *Badaye va Vaqaye*, *Tazkerat ul Shoara*, *Savane ul Ahval*, *Rahat ul Afras*. Mukhlis' *Diwan* is a collection of Persian poems written by him. His compositions include 500 sonnets, 150 quatrains, several historical articles with historical values, and several scattered verses in the Urdu language. It is no wonder a poet like Mukhlis, whose mother language and culture are Indian, and Persian language and culture is his second language and culture, sometimes uses the words of his native language in his Persian poems, especially where his words are inspired by his native culture. It is on this basis that not only Indian Persian speakers but also Iranian Persian speakers who went to India, sometimes used Indian words in their compositions. However, some people did not like this work and did not consider it correct, and this point of view became the subject of debates about the legitimacy or wrongness of this method. Khan Arezoo made the twenty-seventh chapter of his book *Mosmer* for this special discussion and issued a fatwa on its authenticity. However, he considered it to be too much and he considered excesses to be unacceptable (Mosmer, p. 153). As he spoke in 28 chapters about the manipulations of Persian speakers in Indian vocabulary and Mukhlis, who is Arezoo's student, he repeated the teacher's fatwa in *Mirat ul Istelah* and considered the injustice to be characteristic of unripe and novices:

Some loved ones believe that it is not right to use Indian words in Persian poems, don't accept; because these things are straiting (sic.) for the unbelievers and beginners, and the people of power and talent are free... (Mukhlis-Lahori, p. 418, 447)

Based on this belief, Mukhlis used Indian words in his poems without going too far, especially in places where his speech was based on Indian culture and there was no word to express it in Persian. Apart from these, there are some Persian words in his speech that are either not used in Iranian Persian or are used in other meanings; therefore, they can be misleading and deceptive for Iranians. It should be mentioned that such usages also arose from the fact that Persian is his second language and not from the language of ordinary people, i.e. the original speakers, who learned more from books and the language of poets and writers, and this is the background to Persian in vocabulary. Also, in the structure, sometimes changes are found in Iranian Farsi. The transformations open the way for protest and criticism of some Persian writers and on the other hand, some consider him innocent in these transformations. Because whoever learns the language not by hearing and from the language of normal and common speakers, but by analogy and from books and diwan, will inevitably undergo some transformations. Since there is no space to examine this debate here, we will leave it in its place and skip it by mentioning a report by Khan Arezoo in *Mosmer*:

Some of the poets of India said to one of the poets of Iran: Mullah! You have learned Farsi from your elders and your teachers like Khaqani and Anwari (Arezoo, p. 31).

Materials and Methods:

In this research, our main sources are the manuscripts of *Diwan* Mukhlis of Lahore. We have given the complete and correct definitions of these words in three different sections (i.e. Indian vocabulary, Farsi or Arabic words with different or unusual meanings, and Indian customs after extracting Indian or Persian and Arabic words that have different and unusual meanings using inductive and library methods, especially using dictionaries and words.

Research Findings

The results of the study show that sometimes the same words have different meanings in two different languages, and this issue has been evident in the *Diwan* of Mukhlis Lahori. The traces of the poet's native language and native culture are always evident in writing poetry in a second language, and this is also the case in the *Diwan* of Mukhlis Lahori.

Discussion of Results and Conclusions

Based on the results of this study, it can be concluded that:

1) Mukhlis Lahori, a Persian-speaking Indian Hindu, one of the worthy students of Bedil Dehlavi and Khan Arezoo, was a capable poet and writer who has made the Persian language and culture forever indebted to him with the useful and important works he created in various fields.

2) Since he is sincerely Hindu and Indian when he composes and writes in Farsi, consciously or unconsciously, he takes advantage of his native words and culture and puts them in his Farsi poems.

3) Since Indian Farsi has differences from Iranian Farsi and Mukhlis learned Persian mostly from Persian texts and not from natives of Iran. Sometimes in his words, he uses words that are characteristic of literary and ancient Persian texts and in standard Persian. Iranians do not use these words in everyday language

4) There are differences in the meanings of some words in Persian and Hindi, thus knowledge is necessary for a better understanding of the sincere poetry of Lahori and his contemporaries.

Keywords: Mukhlis Lahori's *Diwan*, Indian Vocabulary, Indian Culture.

References

- Ali Khan, Z. A. (Ed.) (2005). *Sirajuddin Alikhan Arezoo's Majmao al-Nafayes*. Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan.
- Arezoo, S. (n.d). *Siraj ul Loqat*. Manuscript, Reza Rampur Library, Rampur, India, No. 2513.
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dictionary*. Tehran: Dehkhoda Dictionary Institute.
- Dehlavi, M. S. A. (2010). *Farhang-e-Asifia*. Lahore: Urdu Science Board.
- Dezfulian, K. (Ed.) (2018). *Lale Tikchand's Bahar Ajam*. Tehran: Talaiyeh Publication.
- Feroz ud Din, M. (2010). *Feroz ul Loghat Urdu Jamay*. Lahore: Ferouzsons Lehand.
- Jafari, Y. (1997). *Armaqan-e Adabi*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Khazanehdarlo, M. A. (1996). *Persian poem*. Tehran: Rowzaneh Publication.
- Mukhlis Lahori, A. (2016). *Mirat ul-Istelah*. Tehran: Soroush Publication.
- Mukhlis Lahori, A. (n.d). *Divan of poems*. Manuscript of Divan, 3699 Rampur - 1150/ Library Row 387 AD.
- Rastgoo, S. M. (Ed.) (2019). *Sirajuddin Alikhan Arezoo's Mosmer*. Tehran: Miras Maktoob Publication.
- Sobhani, T. (1958). *A look at the history of Persian literature in India*. Tehran: Publications of the Persian Language and Literature Development Council.
- Soheili, A. (Ed.) (1961). *Baba Faqani Shirazi's Divan of poems*. Tehran: Iqbal Publication.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره دوم (پیاپی ۵۸)، تابستان ۱۴۰۲، ص ۳۷-۵۵

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۰۷/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۳

[10.22108/rpll.2023.135182.2146](https://doi.org/10.22108/rpll.2023.135182.2146)

(مقاله علمی)

واژگان و فرهنگ هندی در سروده‌های فارسی مخلص لاهوری

سمیه شکری،* محمد راستگو،** سعید خیرخواه***

چکیده

رای رایان آنندرام لاهوری (۱۱۰۷-۱۱۶۴ ق.) متخلص به «مخلص»، از شاعران و نویسندگان زبردست هندوی هند در سده دوازدهم است که زبان پارسی را پاس می‌داشته است. از او به‌جز دیوان اشعار، نوشته‌های مفید و مهمی در زمینه‌های گوناگون فرهنگ‌نویسی، تذکره‌نویسی، وقایع‌نویسی، خاطره‌نویسی، سفرنامه‌نویسی و... برجای مانده است. دیوان مخلص، مجموعه اشعار فارسی و ریخته اوست که دست‌نوشته‌هایی از آن در کتابخانه رضا (رامپور، هند)، کتابخانه مولانا آزاد (علیگر، هند) و کتابخانه موزه بریتانیا (لندن) نگهداری می‌شود و نگارندگان آن را تصحیح کرده و تعلیقاتی بر آن نگاشته‌اند. از جلوه‌های کم‌وبیش برجسته سروده‌های او عبارت است از: کاربرد برخی واژگان هندی که در سروده‌های دیگران کمتر دیده می‌شود؛ کاربرد برخی واژگان فارسی و عربی با معنایی به جز آنچه در فارسی ایرانی شناخته و رایج است؛ بازتاب برخی از آداب و رسوم هندی. در این پژوهش کوشش شده است تا به‌شیوه استقرایی، بازتاب اینگونه واژه‌ها و آیین‌ها در سروده‌های مخلص لاهوری، بررسی و گزارش شود و به این پرسش پاسخ داده شود که زبان و فرهنگ هندی تا چه اندازه در سروده‌های فارسی این شاعر هندوی هندی‌زبان پارسی‌گوی، بازتاب داشته است. این پژوهش در زمینه فرهنگ‌نویسی و فرهنگ‌پژوهشی و واژه‌شناسی در زبان و ادب هندی و فارسی کاربرد دارد.

واژه‌های کلیدی

دیوان مخلص لاهوری؛ واژگان هندی؛ فرهنگ هندی

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کاشان، کاشان، اصفهان، ایران،

s.shokri.1360@gmail.com

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)،

rastgoo14@yahoo.com

*** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کاشان، کاشان، اصفهان، ایران،

s.kheirkhah92@gmail.com

۱- مقدمه

رای رایان آندرام لاهوری متخلص به «مخلص» از شاعران و نویسندگان هندوی هندوستان در سده دوازدهم است که به جز زبان مادری، زبان پارسی را نیز پاس می‌داشت؛ چنانکه افزون بر دیوان اشعار آثار مفید و مهمی در زمینه‌های گوناگون فرهنگ‌نویسی، تذکره‌نویسی، وقایع‌نویسی، خاطره‌نویسی، سفرنامه‌نویسی، رقع‌نویسی و... از او برجای مانده است؛ درواقع او با پدیدآوردن آنها زبان و فرهنگ فارسی را وامدار خود کرده است. در کتاب‌های تذکره و تاریخ، بیشتر از او با نام «آندرام مخلص» و گاه با نام مخلص لاهوری یاد شده است تا از مخلص کاشانی جدا ماند.

وی در شعر، شاگرد میرزا عبدالقادر بیدل (د. ۱۷۲۰ م.)، قله بلند سبک هندی، و از شاگردان و دوستان و هم‌نشینان بسیار نزدیک سراج‌الدین‌علی خان آرزو (د. ۱۷۵۶ م.)، شاعر، نویسنده و دانشمند بسیارداران هند بود. با شاعران و دانشمندان دیگر روزگار خود، به‌ویژه حزین لاهیجی (د. ۱۷۶۶ م.) نیز پیوندهای استواری داشت. شیفتگی او به شعر و ادب فارسی و مطالعات پی‌گیر و بسیار او در این زمینه‌ها، نیز دوستی و هم‌نشینی‌اش با دانشمندان و شاعران و ادیبان، از او شاعر و نویسنده‌ای دانشمند و توانا ساخت و همین امر باعث شد تا نوشته‌های مهم و مفیدی در زمینه‌های گوناگون به زبان فارسی پدید آورد. آثاری مانند دیوان، مرآت‌الاصطلاح، چمنستان سخن، رقصات، کارنامه عشق، هنگامه عشق، پری‌خانه، بدایع و وقایع، تذکره‌الشعرا، سوانح احوال، راحت‌الافراس و... گونه‌گونی این نوشته‌ها به‌خوبی نشان می‌دهد که زمینه‌های پژوهشی و نوشتاری مخلص چه اندازه گسترده و گونه‌گون بوده است.

دیوان مخلص، مجموعه اشعار فارسی و ریخته (اردو) اوست که دست‌نوشته‌هایی از آن در کتابخانه رضا (رامپور، هند)، کتابخانه مولانا آزاد (علیگر، هند) و کتابخانه موزه بریتانیا (لندن) نگهداری می‌شود. سروده‌های او در مجموع ۵۰۰ غزل، ۱۵۰ رباعی، شماری ماده‌تاریخ با ارزش‌های تاریخی، شماری ابیات پراکنده و ابیاتی به زبان اردو (ریخته) است.

زبان و فرهنگ مادری مخلص، هندی است و زبان و فرهنگ فارسی، زبان و فرهنگ دوم اوست؛ حال اینکه در سروده‌های فارسی خود گاه از واژگان زبان مادری بهره بگیرد، به‌ویژه در جایی که سخنش از فرهنگ مادری خود مایه می‌گیرد، چیز شگفت و ناروایی نیست و یکی از زیرگروه‌های بده‌بستان‌های رایج فرهنگی است. بر همین بنیاد است که نه‌تنها فارسی‌گویان هندی که فارسی‌گویان ایرانی به‌هندرفته نیز گاه در سروده‌های خود واژگان هندی را آورده‌اند. با این همه، کسانی این کار را نمی‌پسندیدند و آن را درست نمی‌دانستند؛ همین دیدگاه زمینه جروب‌بحث‌هایی درباره روایی یا ناروایی این شیوه شد؛ چنانکه خان آرزو اصل بیست‌وهفتم کتاب مثمر خود را به این بحث اختصاص، و به روایی آن فتوا داد؛ گرچه آن را بر قدر سماع مقصور دانست و افراط را ناروا شمرد (آرزو، ۱۳۹۹: ۱۵۳)؛ همانگونه که در اصل بیست‌وهشتم، از دست‌کاری‌های فارسی‌زبانان در واژگان هندی و... سخن گفت. مخلص نیز که شاگرد آرزوست، فتوای استاد را در مرآت‌الاصطلاح چنین بازگفت و ناروایی را ویژه خامان و تازه‌کاران دانست: «اینکه اعتقاد بعضی از عزیزان است که الفاظ هندی را در اشعار فارسی آوردن درست نیست، لانسلم؛ زیرا که این چیزها برای خامان و مبتدیان مضایقه دارد و اهل قدرت و استعداد مختارند...» (مخلص‌لاهوری، ۱۳۹۵: ۴۱۸؛ نیز همان: ۴۴۷).

مخلص بر بنیاد چنین باوری، بی آنکه افراط کند، در سروده‌های خود از واژگان هندی بهره گرفته است؛ به‌ویژه در جاهایی که سخنش از فرهنگ هندی مایه می‌گرفته و برای بیان آن در فارسی واژه‌ای نبوده است؛ همچنین، در سخن او برخی واژگان فارسی نیز هست که در فارسی ایران یا به کار نمی‌روند و یا در معانی دیگری به کار می‌روند؛ از این‌روی، چه‌بسا برای ایرانیان می‌توانند غلط‌انداز و فریب‌کار باشند. گفتنی است اینگونه کاربردها نیز برخاسته از این‌اند که فارسی زبان دوم اوست و آن را نه از زبان مردم عادی و عامی یعنی گویشوران اصلی، که بیشتر از کتاب و زبان شاعران و ادیبان آموخته و همین زمینه شده است تا فارسی او، هم در واژگان و هم در ساختار، گاه با فارسی ایران دگرگونی‌هایی بیابد؛ دگرگونی‌هایی که از یک‌سو راه اعتراض و انتقاد برخی ادیبان فارسی‌زبان را می‌گشاید و از دیگر سو او را در این دگرگونی‌ها بی‌گناه می‌شمارد؛ زیرا هرکه زبان را به‌شیوهٔ سماعی و از زبان گویشوران عادی و عامی نشنود و به‌شیوهٔ قیاسی و از کتاب و دیوان بیاموزد، ناگزیر از پاره‌ای دگرگونی‌ها خواهد بود. از آنجا که در اینجا مجالی برای بررسی این بحث نیست، آن را به‌جای خود وامی‌گذاریم و با یادکرد گزارشی از خان آرزو در مثمر، که برخاسته از چنین زمینه‌ای است، از آن می‌گذریم: «بعضی از فضلالی شاعر هند به یکی از شعرای ایران گفته که: ملا! شما فارسی را از پیره‌زال‌های خود آموخته‌اید و ما از فصحای شما مثل خاقانی و انوری» (آرزو، ۱۳۹۹: ۳۱).

در این گفتار ما کوشیده‌ایم تا بازتاب واژگان هندی و نیز واژگان فارسی و برخی از آداب و رسوم و باورهای هندی را در سروده‌های مخلص نشان دهیم.

۲- واژگان هندی در سروده‌های مخلص

ارگجه: واژه‌ای هندی به معنی عطری فراهم‌آمده از مواد خوش‌بوی گوناگون است. «خوشبویی است مرکب که از صندل و گلاب و کافور و مشک و عنبر و روغن سمن سازند» (رامپوری، ۱۳۳۷: ذیل ارگجه). در فارسی آن را پرگنه، مثلث و بیشتر غالبه می‌گفته‌اند. «پرگنه: مرکبی باشد از عطریات و بوی‌های خوش و آن را در هندوستان ارگجه گویند و در عربی ذریه خوانند» (برهان، ۱۳۴۲: ذیل پرگنه). «مثلث: خوشبویی که از عنبر و مشک و دیگر عطریات سازند و آن را به عربی غالبه و به هندی ارگجه خوانند» (شاد، ۱۳۳۵: ذیل مثلث). «غالبه: بوی خوشی است مرکب از مشک و عنبر و جز آن سیاه‌رنگ که موی را به وی خضاب کنند» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل غالبه). «عطر مشهوری است مرکب از صندل، گلاب، مشک، کافور و عنبر» (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل ارگجه).

این عطر چنانکه از نام دیگرش غالبه برمی‌آید، گران و اشرافی بوده و از همین‌روی یکی از اقلام هدایای شاهان به بزرگان و درباریان (رک. بیرۀ پان در همین گفتار) بوده است. مخلص که خود در فرهنگش، مرآت الاصطلاح (۱۳۹۵: ۵۰۲) شیوهٔ ساخت گونه‌ای از ارگجه را به دست داده، در دیوان نیز دو بار این واژه را به کار برده است:

در گل آجین توان سر تا سر خاکم گرفت قاتلم رعناجوان ارگجه‌مالیده است

(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۹۲)

زان نیم‌رنگ ارگجه شد کار ما تمام از خیل کشتگان خودآرایی توایم

(همان: ۲۶۷)

امرسی: انبه‌ای. زرد. این واژه که در ساخت و معنی، با واژگان فارسی نارنجی، پرتقالی و... سنجیدنی است، صفت نسبی امرس است و امرس در هندی آب انبه، نیز آب غلیظ‌شده انبه است و به مجاز رنگ زرد است (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل امرسی). مخلص این واژه را تنها یک بار به گونه «امرسی‌چیره» (دستار زرد) در بیت زیر به کار برده است:

من به قربان سر ناز تو شیرین حرکات امرسی‌چیره به سر می‌آیی
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۶۳)

بانکه: به معنی دلیر، بهادر، سرکش، جنگی، لوطی، زیرک، حيله‌گر است؛ نیز به معنی خوش‌تیپ و شیک‌پوش هم کاربرد داشته است (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل بانکه؛ دهلوی، ۲۰۱۰: ذیل بنکه). این واژه را مخلص یک بار در کنار دلوالی و تک‌بند که معانی نزدیک به هم دارند، چنین به کار برده است:

هرچند چو گل تمام رنگی ای لال هنگامه‌طراز و شوخ و شنگی ای لال
گر بانکه دلوالی تک‌بند نه‌ای خود گو به چه وجه خانه‌جنگی ای لال
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۹۳)

گفتنی است ما نخست این واژه را «به آن‌که» خوانده و پنداشته بودیم؛ خوانشی که وزن را آسیب می‌زد؛ تا آنکه اتفاقی و ناگهانی با دیدن آن در کتابی به خوانش درست آن راه بردیم.

برشکال / برشگال: «واژه‌ای هندی است به معنی فصل باران» (بهار، ۱۳۹۸ و فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل برشکال)؛ باران‌های تند و تابستانی هند. ساخته‌شده از «برش» - همان بارش و باران است و فارسی‌شده «برس» هندی است - و «کال» به معنی هنگام است. این واژه با واژه «برسات» که آن نیز هندی و به معنی باران‌های تند تابستانی است، هم‌ریشه و رده است. واژه برشکال را که در شعر سبک هندی پر بسامد است، مخلص ده بار به کار برده است که از آن میان هفت بار، ردیف یک غزل است. اینک دو نمونه که در هر دو با کدو پیوند یافته است:

بی گریه خرمی ز دل می‌کشان مجو جز برشکال نیست بهار گل کدو
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۵۲)

بی تو چشمم ز گریه گشت سفید بشکفد فصل برشکال، کدو
(همان: ۲۵۳)

بستی: زردرنگ. زعفرانی (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل بستی). مخلص دو بار آن را در رباعی‌های زیر به کار برده است:

کشت سرشرف که جلوه دارد به نظر رعنائی او راست بهار دیگر
باشد هر بته از بستی گل‌ها سبزینه طره مقیش بر سر
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۸۷)

کشت سرشرف که زعفران‌زار بود محسود بهار و رشک گلزار بود
این قطعه ز گل‌های بستی مخلص تا کار کند نظر طلاکار بود
(همان: ۲۸۱)

بیره پان: پان آماده برای خوردن (که به شکل مربع یا مثلث تهیه شده باشد)؛ گلوری نیز گویند (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل بیره). مخلص خود در *مرآت‌الاصطلاح* در باره آن چنین نوشته است: «به معنی چند برگ تنبول یکجا پیچیده است که فوفل و آهک دارد و این مخصوص هندوستان است و در ولایت نمی‌باشد و اگر باشد هم در بعض جزایر، در این صورت هم به مقتضای "النادر کالمعدوم" گویا که نیست» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۹۴).

بیره پان ماده‌ای گویا گران و اشرافی بوده و از این روی یکی از اقلامی بوده است که شاهان به بزرگان و درباریان هدیه می‌داده‌اند. از خود مخلص بشنویم: «به هندوستان در ایام جشن و شادی‌ها انواع تکلف بر برگ بالای آن که پان در آن می‌باشد، می‌کنند. چه به قدر برگ پان ورقی از طلا و نقره ساخته، آن را میناکار و مرصع‌کار می‌سازند و نامش پکهروته (pakhrota) است و بعض اوراق مذکور را ساده نگاه می‌دارند؛ یعنی به حالت اصلی می‌گذارند و این قسم پان را در جشنی که سلاطین هند می‌کنند، به امرای عظام علی‌قدرحال مرحمت می‌شود و همراه آن ارگجه نیز عنایت می‌شود و آنها در کورنش گاه رفته، آداب به‌جا می‌آرند، و تقسیم این هر دو چیز عهده‌داران می‌کنند، و به عمده‌های دولت که عبارت است از هفت‌هزاری‌ها پان و پیاله ارگجه پادشاه به دست خاص عنایت می‌فرمایند. و علی‌العموم که به منصبداران پان مکرمت می‌شود در برگ کیله پیچیده می‌باشد و چند تار گلابتون و ابریشم سرخ بر آن بسته. هر ملکی و رسمی» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۹۴).

بازداد امشب دل صد لختم از تحریک ناز زان گلم شرمندۀ این **بیره پانی** و بس
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۸۵)

مخلص ساخت مصغر بیره یعنی بیرچه به معنی بیره کوچک را نیز در رباعی زیر به کار برده است:

چیزی که دل از حضرت او می‌خواهد در دیده خلق آبرو می‌خواهد
مانند هلالی که بود در آنجم یک **بیرچه پان** با کس و کو می‌خواهد

بی‌سن: آرد نخود. آرد گرم (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل بیسن). مخلص یک بار این واژه را در رباعی زیر همراه با سنبوسه (گونه‌ای قطاب) به کار برده و به شیوه لغز و معما و شیرین‌کاری از سنبوسه بی‌سن، بوسه را خواسته است؛ زیرا چون سنبوسه بی‌سن شود، یعنی «سن» آن حذف شود، بوسه می‌ماند:

دی آن بت نانبای شوخ رعنا آورد ز راه لطف صحن حلوا
گفتیم به کار ما نیاید، یعنی سنبوسه **بی‌سن** از تو خواهد دل ما
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۷۲)

گفتنی است این شیرین‌کاری مخلص پیشینه دارد و گویا در میان اهل ذوق شناخته شده بوده است؛ چنانکه خان آرزو در تذکره خود، در گزارش حال و کار سید اشرف مازندرانی و شوخ‌طبعی‌های او نوشته است: «با بیگم (زیب‌النسا دختر اورنگ‌زیب) شوخی‌ها در پرده می‌کرد. از آن جمله است که به بیگم نوشته بود: سنبوسه بیسن دل می‌خواهد، و در هندی آرد نخود را بیسن گویند... و چون از لفظ سنبوسه، سن دور کنند، بوسه می‌ماند. بیگم این را دریافته به او نوشت که: به پیغام راست نیاید» (آرزو، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۲۴).

پان: برگ درختی گرمسیری به اندازه یک کف دست است که روی آن خمیر پوست اقایا و کمی آهک خیس کرده می‌مالند و روی آن هل، فوفل (گونه‌ای میوه گرمسیری) و برگ توتون خردکرده می‌ریزند و برگ را سه‌گوش

یا چارگوش می‌پیچند و در دهان می‌نهند و می‌جوند؛ جویدن آن لب و دندان و دهان و زبان را قرمز می‌کند. «اسم هندی تنبول/ تامبول است، و آن برگ‌گی باشد به مقدار کف دست و کوچک‌تر از کف نیز بشود از قسمی فلفل که آن را در هندوستان با آهک و فلفل خایند تا لب‌ها را سرخ گردانند و دندان را پاک کنند» (برهان، ۱۳۴۲: ذیل پان) «مخلوطی از تانبول و فلفل و توتون که هندوان در دهان گیرند و آب آن بیرون کنند» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل پان). این واژه که در شعر سبک هندی کاربردی آشنا دارد، ده باری در سخن مخلص به کار رفته و با آن تصویرسازی شده است. اینک چند نمونه:

در حیاتم گرچه استعداد پنهان ماند، لیک گل کند جوهر پس از من همچو برگ **پان** مرا
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲)

شکست رنگ عاشق نیست ای گل بی تماشایی بهاری هم‌چو برگ **پان** بود پنهان خزانم را
(همان: ۴)

تهیه‌بند / پهنه‌بند: پارچه‌ای که دور کمر پیچده باشد. اصل آن ته‌بند است (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل ته‌بند و دهلوی، ۲۰۱۰: ذیل ته‌بند). بعید نیست این واژه تصحیف پهنه‌بند باشد که به‌جز نقطه، سیمای نوشتاری همانندی دارند و به‌آسانی به یکدیگر دگرگون می‌شوند. پهنه که تلفظ آن پنته است، به گفته خود مخلص (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۱۳۲) همان تخفیفه است: گونه‌ای دستار سبک که در خانه بر سر می‌پیچیده‌اند (رک. تخفیفه در همین گفتار). باری مخلص یک بار آن را در بیت زیر به کار برده است:

بود شاخ گل گلزار خوبی گلابی **تهیه‌بند** آن نازنین سبیز
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۸۲)

تیکی / تیکه: تیکه و تیکی گونه‌ای زیور از مروارید و... است که میان دو ابرو یا میان پیشانی می‌چسبانند. تیکه بزرگ‌تر و تیکی کوچک‌تر است و به هندی مانگ نیز گفته می‌شود (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۲۰۵)؛ نیز نقشی از صندل و... که در میان ابرو می‌کشند (رک. قشقه در همین مقاله) این واژه را مخلص دو بار در بیت‌های زیر به کار برده است. گفتنی است که همانندی نوشتاری این واژه با واژه «تنگی» زمینه‌ساز تصحیف و بدخوانی نیز هست؛ چنانکه ما نیز نخست آن را تنگی خوانده بودیم و معنایی نیز برای آن تراشیده بودیم.

نیست در ابروی او **تیککی**، که هست قبضه میناکار ایمن شمشیر را
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۵)

ابرویش را زینتی از **تیککی** ای مشاطه ده بیت دلچسبی است باید بر سر این صاد کرد
(همان: ۱۴۹)

جوکی / جوگی: مرتاض هندو که از راه یوگا به توان‌های شگفتی دست می‌یابد (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل جوکی). مخلص این واژه را که با یوگا هم‌ریشه است، تنها یک بار در بیت زیر به کار برده است و در آن، بر بنیاد این خیال شاعرانه تکیه دارد که دل عاشق در گیسوی معشوق جای دارد؛ نیز این پندار است که زلف کافر است و دل‌های جای‌گرفته در کافرستان گیسو را جوکیانی پنداشته‌اند که در بتخانه جای دارند.

در دو زلف کافرش مشتی دلی دارد مقام **جوکیان** زانسان که می‌باشند در بتخانه‌ها
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۵۱)

چاندنی چوک: بازاری در شاه جهان‌آباد. چاندنی نام محله است و چوک به زبان اردو میدان و چارسوست. اینک گزارشی از این بازار به نقل از ویکی‌پدیا: «Chandni Chowk منطقه‌ای شلوغ و پررفت‌وآمد در دهلی که بسیاری از مردم برای خرید روزانه به آنجا می‌روند. منطقه چاندنی چوک برای سیصد سال مرکز اصلی خرید مردم شهر محسوب می‌شده و هنوز هم نقش اصلی و محوری خود را حفظ کرده است. میوه و سبزیجات، ادویه و کتاب‌فروشی‌های این ناحیه مشهورند. تقریباً هر نوع خوراکی و پوشاکی را می‌توانید در بازار شلوغ این منطقه با قیمت مناسب پیدا کنید. این بازار در قرن هفدهم به وسیله امپراطور گورکانیان - شاه جهان - بنا شد و به دختر وی - بانو جهان‌آرا - تقدیم شد. این بازار دارای کانال‌های آبی بوده که سبب منعکس شدن نور ماه می‌شدند». باری، مخلص این واژه را تنها یک بار در بیت زیر به کار برده است و در آن، شلوغی و ازدحام مردم در جلوه‌گاه یار را به شلوغی و ازدحام چاندنی چوک مانند کرده است:

برگرفت آن مه نقاب و از هجوم عاشقان جلوه‌گاهش چاندنی چوک جهان‌آباد شد
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۷۱)

چوده: چوده همان چوبک / اشنان است؛ ریشه گیاهی که با آن، دست، بدن و جامه را می‌شسته‌اند. دهخدا در گزارش اشنان این سخنان را نیز از فرهنگ‌های گوناگون آورده است: «و در "زفان‌گویا" مذکور است که گیاهی است از جنس شورگیاه که از شخار سازند، به هندی چوکا گویند. به هندی چوک است. آن را چوبه و چوده هم گویند» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل اشنان). «گیاهی است شور که در زمین شور روید؛ چون بدان جامه شویند مثل صابون سفید گرداند و رهگاه آن را می‌سوزند، شخار می‌شود یعنی سچی گردد» (رامپوری، ۱۳۳۷: ذیل اشنان). مخلص یک بار آن را در بیت زیر به کار برده است:

لاله‌سان بر نیمه رنگی به هند هر که مالد چوده میرزا می‌شود
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۱۳)

و بار دیگر در ترکیب «چوده‌مالیده» در این بیت که می‌توان آن را به معنی صابون‌زده و شسته و تروتمیز گرفت: می‌توان در برگ‌های لاله خاکِ ما گرفت کشته آن چوده‌مالیده بر و دوشیم ما
(همان: ۱۶)

چوری: دست‌بند؛ النگوی شیشه‌ای است؛ نیز دزدی و دست‌برد است (فیروزالدین، ۲۰۱۰ و دهلوی، ۲۰۱۰، ذیل چوری). مخلص یک بار آن را به گونه «چوری دست» در بیت زیر به کار برده است که با هر دو معنی یادشده می‌خواند. هماهنگی آن با معنی دست‌بند آشکار است و با معنی دزدی، «چوری دست» یعنی دزدی دست؛ همانکه در فارسی دست‌برد گفته می‌شود و پیداست که خواسته شاعر از دزدی، دزدی دل و دست‌برد زدن به دل است:

دل حذر از چوری دستش، مباد با بالای آسمانی برخوری
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۶۷)

چهری / چری: ترکه؛ چوب‌دست؛ چوب تعلیمی. چوبی که سوار مرکب را بدان ادب کند و آن را در عرف هند چهری گویند (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل چهری). تلفظ این واژه در فارسی، به گواهی وزن نمونه‌های زیر «چری» است:

«چهری» تلفظ هندی آن است و «چه» (چ مخلوط التلفظ به ه) در هندی، روی هم یک واج است که تلفظ آن بر غیرهندیان دشوار و یا نشدنی است.

گفتنی است پیشترها گویا بیشتر مردم چوب‌دست با خود می‌داشته‌اند. در این باره مخلص در فرهنگش، *مرآت‌الاصطلاح*، در گزارش «چوب‌دست» از این رسم یاد کرده و چنین نوشته است: «این قاعده ایران است که اکثر مردم آنجا، بلکه عمده‌های دولت نیز چوب مختصری بعض به شکل چماق، بعض به‌طور چهری هندوستان ساده و رنگین و نقاشی به دست نگاه می‌دارند؛ چنانکه در ایامی که شاه جم‌جاه نادرشاه فرمانروای ایران به هندوستان مسلط شده بود، این معنی به رأی‌العین مشاهده کرده شد. در این روزها که سال هجری یک هزار و یک صد و پنجاه و هفتم است، در شاه‌جهان‌آباد رایج است چوب مختصری که سرش خم دارد به شکل چوگان، از مردم عوام تا امرای عظام همه‌کس در دست نگاه می‌دارند؛ و در آرایش آن از عالم نقاشی و طلاکاری و دیگر اقسام بسیار مبالغه به کار می‌برند، و کهن‌دی (khundi) نام آن است. چندان‌تا فقیر هم دارم که از آن جمله نام یکی بنابر نقاشی بت‌گل «شاخ گل» و نام دیگری به سبب نقشبندی خوشه انگور «چوب تاک» است و نقاشی آنها در کمال نجابت و نازکی پرداز است» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۱۸۸).

باری مخلص بر بنیاد همین رسم چهری، در بیت زیر لاله‌های دشت و هامون را چوب‌دست‌هایی در دست بهار پنداشته است:

به دستوری که در هندوستان رسم **چهری** باشد بهار از لاله هر جانب علم در کوه و هامون زد
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۵۶)

مخلص یک بار دیگر این واژه را در رباعی زیر در معنی شاخ گل به کار برده (چوبی که گل بر آن می‌روید) و مژده اشک‌آلود خود را به آن مانند کرده است:

میل دلت از بس به تغافل باشد فریاد منت چه‌چه بلبل باشد
قدر مژده سرشک‌آلوده من در پیش تو کم از **چهری** گل باشد
(همان: ۲۸۳)

چهیت/چیت: گونه‌ای پارچه و جامه که در فارسی چیت گفته می‌شود. «چیت، به یای معروف و فوقانی، جامه معروف که در هند رنگ کنند و در اصل به جیم مخلوط الهاست» (بهار، ۱۳۹۸: ذیل چهیت). چهیت نیز در فارسی چیت تلفظ می‌شود و چرایی این تلفظ همان است که کمی پیشتر درباره تلفظ چهری و چری گفته شد. باری، مخلص چهار بار این واژه را به کار برده است؛ از آن جمله است:

قرب کم جو با تلون‌مشربان لطف **چهیت** از دور پیدا می‌شود
(همان: ۱۱۵)

چیره: واژه‌ای هندی است به معنی دستار و عمامه که بستن آن در میان هندوان به‌ویژه سیک‌ها رواج داشته و هنوز نیز رواج دارد. مخلص هشت بار این واژه را به کار برده و گاه صفاتی مانند کرکی‌دار و نوک‌دار برای آن آورده و بر بنیاد شکل و رنگ آن تصویرهایی ساخته است.

سیر گل نیست در این فصل اگر قسمت من ر آن **چیره** گلنار سلامت باشد
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۶۵)

مائیم و خارخار بست ذره‌پروری مانند آفتاب الفی چیره بر سری
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۷۰۰، ۶۷)

چیره کرکی‌دار: گونه‌ای دستار دریچه‌دار که هندوان و گرجی‌ها بر سر می‌بستند. چیره دستار است و کرکی‌دار مرکب است از واژه هندی «کرکی / کهرکی khirki» به معنی دریچه و «دار» فارسی، و روی هم به معنی دریچه‌دار است (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۲۵۷). شاید همان چیره نوک‌دار باشد که مخلص خود آن را نیز به کار برده است.

از دل صدچاک من واقف کنید آن جوان چیره کرکی‌دار را
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۵۳)

این‌قدر رنگین نباشد رخنه دیوار باغ گل به قربان سر آن چیره کرکی‌دار باد
(همان: ۱۵۱)

تا نیفتد به کار غنچه گره این قدر چیره نوک‌دار مپیچ
(همان: ۱۰۸)

دلوالی (delvaly): بهادر؛ دلیر؛ سرکش؛ ماجراجو (فیروزالدین؛ ۲۰۱۰: ۶۴۰؛ دهلوی، ۲۰۱۰؛ ذیل دلوالی)؛ نیز اهل دهلی، دگرگون‌شده دهلوی و دلهوی است. مخلص این واژه را دو بار در بیت‌های زیر به گونه‌ای به کار برده است که با همه معانی یادشده می‌خواند:

عاقبت پیرانه‌سر رسوا میان شهر کرد عشق آن رعناجوان تک‌بند دلوالی مرا
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۳۵)

هر چند چو گل تمام رنگی ای لال هنگامه طراز و شوخ و شنگی ای لال
گر بانکۀ دلوالی تک‌بند نه‌ای خود گو به چه وجه خانه‌جنگی ای لال
(همان: ۲۹۳)

دودامی: نوعی پارچه‌ی ململ گلدار (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل دودامی). مخلص یک بار آن را در این بیت به کار برده است:

مضطرب دارد دلم را هم‌چو فانوس خیال عشق آن شوخ دودامی‌پیرهن در بر چو شمع
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۹۹)

دوشاله: شال دولا؛ همانکه در فارسی دولایی گفته می‌شده است: «جامه‌ای دوته از ابره و آستر که با هم دوزند... در هندوستان نوعی از رداست که مانند شال بر سر می‌کشند و گاهی بر دوش اندازند و آن نیز دوته باشد و یک ته هم می‌باشد قسم اول را در سرما استعمال کنند و دوم را در گرما» (شاد، ۱۳۳۵: ذیل دوشاله). «به هندوستان عبارت است از آن دو پارچه ابره و آستر که با هم دوخته، بر سر و دوش می‌گیرند در موسمی که هوا به اعتدال می‌باشد، مثل شال» (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل دوشاله). دوشاله گویا جامه شیک‌پوشان بوده است؛ زیرا «دوشاله‌پوش» به معنی خوش‌لباس و شیک‌پوش نیز آمده است (دهلوی، ۲۰۱۰: ذیل دوشاله‌پوش). مخلص این واژه را یک بار در بیت زیر در پیوند با گل رعنا به کار برده است و از آنجا که گل رعنا دورنگ است، از سخن او

برمی‌آید که دوشاله‌ها نیز چه‌بسا دورنگ بوده‌اند: زیر به رنگی و رو به رنگی دیگر:

مخلص ز چشم او گلِ رعنا فتاده است یک بار هر که سیر نمود آن دوشاله را
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۷)

گللال: رنگ سرخ، گونه‌ای گرد سرخ که هندوها در جشن هولی به یکدیگر می‌پاشند. «سفوف (= گرد) سرخ که در هولی با پاشیدن بر یکدیگر با آن بازی می‌کنند» (فیروزالدین، ۲۰۱۰ و دهلوی، ۲۰۱۰: ذیل گلال). مخلص این واژه را چهار بار همراه با هولی به کار برده است (برای دیدن نمونه‌ها رک. هولی در همین گفتار).

هم‌چو آن سطری که از شنجرف تحریرش کنند از گلال هولی امشب بود زلفِ یار سرخ
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۱۲)

لال‌پری: لال که با لاله و لعل هم‌ریشه است، به معنی سرخ است و لال‌پری، پری سرخ‌پوش (دهلوی، ۲۰۱۰: ذیل لال‌پری). جز این، لال‌پری نام یکی از قهرمانان برجسته اندرسبها (INDER SABHA) افسانه کهن و زبان‌زد هندیان نیز هست. این داستان درباره اندر، خدای برق و باران است که در سبها، محفلی از فرشتگان بهشتی برپا می‌کند که در آن، فرشتگان با رنگ‌های گوناگون به رقص و شادی و آواز می‌پردازند. آقاحسن امانت لکنوی (د. سال ۱۲۷۴ ق.) این افسانه را در سال ۱۲۶۸ ق. به اردو بازسرود و سروۀ او در هند و پاکستان آوازه و بازار بسیار یافت (منظر امام، ۱۳۸۴: ذیل مدخل امانت سید آقا حسن). در سروده‌های شاعران هند و پاکستانی، اشاره به این داستان بسامد بسیار دارد. باری مخلص یک بار در رباعی زیر این واژه را به کار برده و گل سرخ را در باغ و میان مرغان چمن به لال‌پری یا پری سرخ‌پوش مانند کرده است:

این گل که ز آرایش هر عیب‌بری‌ست شوخی به لباس سرخ در جلوه‌گری‌ست
دارد ز هندولـه قفس تخت روان در جرگه مرغان چمن لال‌پری‌ست
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۷۹)

مسی: گونه‌ای ماده گیاهی که هندوان در دهان گیرند و با جویدن آن دندان‌هایشان رنگین می‌شود. به گفته لاله تیک‌چند «نوعی از سنون متعارف هندوستان که بدان دندان را رنگ کنند» (بهار، ۱۳۹۸: ذیل مسی). همو در جایی دیگر (همان، ج ۲: ۱۰۱۰) «دندان سیاه کردن» را به معنی «دندان مسی‌مال کردن» گفته و این بیت آشکار میرزا عبدالغنی قبول را گواه آورده است:

برای ماتم نان است، دیگر نیست منظوری سیه در هند اگر احباب می‌سازند دندان را
(بهار، ۱۳۹۸: ذیل دندان سیاه کردن)

مسی که به‌جز معنی یادشده، به معنی سیاهی نیز هست (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل مسی) به این معانی، واژه‌ای هندی است و از مسی فارسی به معنی از جنس مس و به رنگ مس، جداست. مخلص چهارپنج بار این واژه را به کار برده است:

تیره‌کوکب‌تر ز من در جرگه عشاق نیست کرد روزم شب، مسی‌مالیده دندان کسی
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۶۳)

مکهن: به زبان اردو و لهجه پنجابی که لهجه مخلص نیز بوده است، یار و معشوق را گویند. این واژه تنها یک

بار در سخن مخلص، در بیت زیر آمده است:

هر طرف برخاست شور «برخوری یارب ز عمر» چون به بزم آن شاخ گل یعنی **مکهن** آمد به رقص
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۹۴)

هار: حلقه؛ گردن‌آویز؛ حلقه گل، مروارید و... که به گردن آویزند. «در سانسکریت هاره (مروارید، حلقه مروارید، گردن بند) از ریشه «هره» (بردن، پوشیدن، گرفتن). گویند که به این معنی لغت هندی است و «هار سنگهار» علاقه‌ای است از گل که زنان در رشته کشند و برای زینت به گردن اندازند» (شاد، ۱۳۳۵: ذیل هار). «در هندی به معنی حمایل گل است و در فارسی نیز استعمال می‌شود» (رامپوری، ۱۳۳۷: ذیل هار). «سلک مروارید و گل‌ها و مانند آن که در گلو اندازند» (بهار، ۱۳۹۸: ذیل هار). بر بنیاد معنی هاره که حلقه است، دور نیست حلقه با دگرگونی «ه» به «ح» و «ر» به «ل» از همان ریشه هاره و هره باشد و گویشی عربی از آن: هره ← حله / حلک ← حلق ← حلقه. باری مخلص گویا این واژه را تنها یک بار در بیت زیر به کار برده است:

ما و زلف تا کمر افتاده‌اش **هار** گل مخلص از آن گل‌فروش
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۸۸)

هندوله: گهواره؛ تاب (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل هندولا؛ دهلوی، ۲۰۱۰: ذیل هندوله). گویا گونه‌ای گازه باشد: «نشستگاهی که پالیزبانان از چوب و گیاه سازند جهت آنکه به وقت باران در آنجا نشینند. خانه خرگاهی که از چوب و نی و علف سازند» (شاد، ۱۳۳۵: ذیل گازه). در هند گویا به معنی تاب‌بازی نیز بوده است. مخلص خود چنین آورده است: «گازه: به کاف مفتوح فارسی و زای فارسی، عبارت است از رسنی که اطفال یا بعض زنان صاحب‌جمال بیشتر در ایام برشکال با شاخ درختی یا به سه چوب مستحکمی که به‌شکل دروازه نصب نمایند، آویزند، و گاه دو کس و گاه یک کس بر آن نشینند و یک کس ریسمان را به دست جنبشی دهد و شکل حرکتش مثل جزر و مد دریاست و به اقسام تکلف می‌شود، ریسمانش را از ابریشم و چوب‌ها را رنگین و نقاشی سازند. هندوی‌زبانان جهوله نامند. و از همین عالم به نوعی دیگر از چوب سازند و آن را اکثر در مجمع عرس‌ها و میله‌ها در بازار برپا کنند و به هند نامش هندوله است» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۴۱۳).

باری، مخلص این واژه را تنها یک بار در رباعی زیر به کار برده است:

این گل که ز آرایش هر عیب بری‌ست شوخی به لباس سرخ در جلوه‌گری‌ست
دارد ز **هندولـه** قفس تخت روان در جرگه مرغان چمن لال‌پری‌ست
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۷۹)

۳- واژه‌های فارسی یا عربی با معانی متفاوت یا غیرمتداول در سروده‌های مخلص

تخفیفه: مخلص خود درباره این واژه چنین نوشته است: «به هر دو فاء، لفظ عربی است و آن عبارت است از دستار مختصری که در خانه یا صحبت‌های بی‌تکلفانه بر سر پیچند و هندی‌زبانان پهنه نامند. باری هر قدر مختصر در دسر کمتر» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۱۳۲) و یک بار در بیت زیر آن را به کار برده است:

به خود پیچیده دیدم غنچه‌ها را به سر **تخفیفه‌ای** پیچیده باشی
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۷۰۰، ۶۸)

تک‌بند: گونه‌ای کمربند. «کمری را گویند که از ابریشم و یا پشم شتر و امثال آن ببافند و بر یک سر آن تکمه یا مهره و بر سر دیگر آن انگله اندازند تا بر میان بند شود» (برهان، ۱۳۴۲: ذیل تک‌بند)؛ چنانکه از این بیت بابافغانی برمی‌آید، گویا بیشتر جوانان و شیک‌پوشان با آن، تیپ می‌زده‌اند.

همه‌چیز تو محبوبانه و عاشق‌کش است اما قیامت در قبای چست و **تک‌بند** دلاویز است
(بابافغانی شیرازی، ۱۳۴۰: ۱۳۶)

مخلص دو بار این ترکیب را در بیت‌های زیر چنین به کار برده است:

عاقبت پیرانه‌سر رسوا میان شهر کرد عشق آن رعنا جوان **تک‌بند** دلوالی مرا
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۳۵)

تک‌بند جوانان سراسر شر و شور کز جبهه‌شان صریح پیداست قطور
از بس که نی‌اند مرد میدان، هستند مانند کمان به خانه‌جنگی مشهور
(همان: ۲۸۲)

گفتنی است که در اردو تک به معنی قافیه است و تک‌بند به معنی قافیه‌پرداز، یعنی شاعر و به سخن بهتر شاعری با سروده‌هایی سست و ناتندرست و آبکی (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل تک) و از آنجا که «ت» «تک‌بند» در رباعی یادشده از مخلص، در یکی از دست‌نوشته‌ها ضمه دارد، شاید بتوان آن را بدین معنی نیز گرفت.

تیر تخش: تخش را فرهنگ‌های فارسی، هم به معنی تیر نوشته‌اند و هم به معنی کمان. برخی نیز آن را تیر هوایی و تیری گفته‌اند که در آتش‌بازی‌ها به کار می‌رفته است؛ «تیر تخش تیر هوایی و آتش‌بازی را گویند» (برهان، ۱۳۴۲: ذیل تیر تخش)؛ «تیر هوایی و تیر ناوک و تیر آتش‌بازی...» (رامپوری، ۱۳۳۷: ذیل تیر تخش)؛ «تیر هوایی آتش‌بازی شب‌های عید و عروسی را گویند» (شاد، ۱۳۳۵: ذیل تیر تخش)؛ مخلص خود در *مرآت‌الاصطلاح* کامل‌ترین و درست‌ترین گزارش را در این باره آورده است: «تیر تخش نوعی است از آتش‌بازی که هرگاه آن را آتش می‌زنند شوری می‌کند و جانب آسمان سری می‌کند و هر قدر که بلند شود، لطف اوست. و اهل هند هوایی نامند» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۱۵۳).

بر این بنیاد که بیشتر فرهنگ‌ها آن را تیر آتش‌بازی گفته‌اند، به گمان بسیار، همانگونه که «تش» کوتاه‌شده «آتش» است، «تخش» می‌تواند کوتاه‌شده «آتش» باشد که در زبان پهلوی و فارسی کهن به معنی آتش است و به سخن درست‌تر گویشی از آتش است. می‌دانیم که واژه آتش از گذشته تاکنون چندین گویش داشته است: آتش؛ آتور؛ آدر؛ آذر؛ آتخش؛ آتش. بر بنیاد این گمان، تیر تخش یعنی تیر آتش؛ تیری که به گفته فرهنگ‌نویسان در آتش‌بازی به کار می‌رفته است. کم‌وبیش همان فشفشه امروزی است. مخلص این واژه را تنها یک بار در بیت زیر به کار برده است:

در هوای آن کمان‌ابرو پسر چون **تیر تخش** شب به صد رنگم شرر از آه آشناک ریخت
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۸۰)

جگی جگی: «به هر دو جیم مکسور، لفظی است که هنگام نهایت عجز و اضطراب گویند مطلقاً، خواه در جلب منفعت و خواه در دفع مضرت. از اینجاست که زنان به هنگام مباشرت از راه غنچ و دلال بر زبان رانند» (آرزو،

نسخه خطی ۲۵۱۳: ۱۹۸). «کلمه حیرت، کلمه مسرت، اظهار عجز، های های، واه واه» (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل جگی جگی). از این توضیح‌ها برمی‌آید که جگی جگی گونه‌ای اسم صوت است که هنگام اوج درخواست و التماس گفته می‌شده است؛ همانکه امروزه در زبان مردم، بیشتر با عبارتی مانند تو رو خدا، تو رو حضرت عباس، جون هرکی دوس داری، خواهش می‌کنم، التماس می‌کنم و... گفته می‌شود. به سخن دیگر، عبارتی است برای چانه‌زدن/ چک و چانه زدن که همان درخواست التماس‌آمیز همراه با پی‌گیری و پافشاری است؛ به‌ویژه که «جگ» آن و «چک» این ساختار لفظی همانندی نیز دارند و به گمان بسیار دو گویش از یک واژه‌اند. کاربرد دیگر آن، نشان‌دادن اوج شادی و خوش‌آمدن از چیزی است؛ همانکه امروزه، بیشتر با عباراتی مانند آخ‌جون، آخیش و... گفته می‌شود. باری مخلص یک بار این واژه را در بیت زیر به کار برده است:

پـرده از رو جـگـی جـگـی بـرگـیر خـاطـرم سـیر بـاغ مـی خـواهد
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۲۱)

گفتنی است که مخلص خود، آن را به معنی «منت» گفته است (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۱۶۹) و بر بنیاد آنچه گفتیم، گویا باید منت‌نهادن برای قبول درخواست باشد: منت بگذار و درخواست مرا بپذیر.

داه: کنیز؛ پرستار؛ مخفف دایه (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل داه). واژه‌ای که امروزه کاربرد ندارد و مخلص گویا یک باری که آن را در بیت زیر، به‌گونه «داه فرنگ» به کار برده است، به مجاز معنی دختران و زیبارویان فرنگی، به‌ویژه انگلیسی را از آن خواسته است؛ زیبارویان و دختران و زنانی انگلیسی که در روزگار مخلص و پس از نفوذ روزافزون انگلیسیان، در هند کم نبوده‌اند:

چـه گـونـه شـیفته صـحبتش دلم نـبود بـه حـسن دـختر رز نـیست هـیچ داه فرنگ
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۹۴)

گفتنی است که این واژه در هندی و اردو به معنی داغ، آتش، سوختن، نیز رشک و حسد است (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل داه)؛ معانی‌ای که با بیت مخلص نمی‌خوانند.

سال‌گره: سال‌روز تولد فرزند؛ جشن تولد. رسم بوده به‌ویژه میان بزرگان که هر سال در زادروز فرزند جشنی می‌گرفتند و بر رشته و ریسمانی که سالگره نام خود را از آن گرفته بودند، گره‌ای می‌زدند. این گره‌ها نشان می‌داد که آن فرزند چندساله است. «روز شروع سال نو از عمر طبیعی و در این روز جشن هم کنند خاصه سلاطین و امرا... و این تسمیه برای آن است که رشته‌ای باشد که هر سال از عمر مولود بر آن گره می‌زنند تا سال‌های عمر بدان معلوم شود (شاد، ۱۳۳۵: ذیل سال‌گره). در ایران این کلمه را تبدیل به «سالگرد» کرده‌اند (معین، ۱۳۸۱: ذیل سال گره). مخلص دو بار این واژه را در رباعی‌های زیر به کار برده است:

گـردون بـه مـراد بـندگـان مـی گـردد مـالـمال از طـرب جـهان مـی گـردد
از فـرط گـهر رشتـه سال گـره‌ات ان شـالله کـهکـشان مـی گـردد
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۸۴)

از شادی سال‌گره این کهنه رباط رونق بگرفت در کمال افراط
این رشته ز کثرت گره افزایشد زانسان که الف هزار گردد ز نقاط
(همان: ۲۹۱)

سرپیچ: به معنی دستاری که بر سر می‌پیچند؛ عمامه؛ تاج (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل سرپیچ). هرچند امروزه در معنای دیگری به کار می‌رود؛ نیز زینتی از زر و سیم و جواهر است که در جلو عمامه و دستار جای می‌دهند (معین، ۱۳۸۱: ذیل سرپیچ). مخلص خود دربارهٔ جوانی زیباروی، از سرپیچ الماس او چنین یاد کرده است: «هرگاه یک پیچۀ نقره‌ای باده بر سر می‌پیچد و سرپیچ الماس می‌بندد...» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۴۰۰). در بیت زیر نیز آن را به کار برده است:

آن داغ که چون لاله ز سودای تو داریم کم نیست ز **سرپیچ** مرصع به سر ما
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۹)

سرکوب: کوتاه‌شدهٔ سرکوبنده؛ کوبندهٔ سر. کسی که سر دیگری را بکوبد و به کنایه یعنی او را از میدان بیرون راند یا از میان بردارد. نیز کنایه از خجل و شرمسار ساختن؛ نیز به معنی سرزنش و طعنه (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل سرکوب)؛ همانکه امروزه سرکوفت گفته می‌شود. مخلص تنها یک بار در بیت زیر آن را به کار برده است:

بر گیر پرده از رخ و بر بام جلوه کن **سرکوب** آفتاب نباشد کسی چرا
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۴۲)

می‌گوید: پرده از رخ بردار و بر بام جلوه کن تا رخسار رخشان تو آفتاب را شرمسار کند و از میدان بیرون راند؛ یعنی آب و تاب و جلوه و جمال تو از آفتاب نیز بیشتر است.

هم‌نشینی سرکوب با «بام» در این بیت ایهام و اشارتی نیز به معنی دیگر آن دارد: «عمارتی بلند که مشرف بر عمارتی دیگر باشد و لهذا پشته که مقابل قلعه سازند برای گرفتن قلعه آن را نیز سرکوب گویند» (شاد، ۱۳۳۵: ذیل سرکوب).

صحن: صحن در فارسی ایران به‌ویژه در سده‌های اخیر با مکان‌هایی مانند خانه، زیارت‌گاه، باغ و... پیوند دارد و به معانی میان سرای، ساحت خانه، عرصهٔ باغ و... به کار می‌رود؛ اما در فارسی هندی چنانکه در فارسی ایران سده‌های پیشین به معنی بشقاب بزرگ، قلع بزرگ، سینی و ظروفی از این دست نیز به کار می‌رود. مخلص نیز دو بار آن را در معنی آشنای مکانی به کار برده و یک بار نیز در رباعی زیر معنی بشقاب از آن خواسته است:

دی آن بت نانبای شوخ رعنا آورد ز راه لطف **صحن** حلاوا
گفتیم به کار ما نیاید یعنی سنبوسه بی‌سن از تو خواهد دل ما
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۷۲)

صحن در معنی بشقاب و سینی، دور نیست گویش عربی همان سینی / سئنی باشد.

قشقه: نقشی که هندوان بر پیشانی کشند؛ خال هندو. مخلص دو بار آن را در بیت‌های زیر به کار برده و خود در بارهٔ آن چنین نوشته است: «به معنی یک چیزی که هندو و براهمه از صندل و امثال آن بر پیشانی نقش کنند، و به هندی آن را تیکه نامند» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۳۸۳).

تا چه سرها دهد به باد چو شمع حسن این **قشقه** زعفرانی‌ها
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۴)

شوخی که کبابم ز سخندانی او سرمشق طوطی ست غزلخوانی او

در عالم خود کتاب رعنائی را سرلوح بود قشقه پیشانی او
(همان: ۲۹۶)

کاوش: کاوش که در فارسی ایرانی از ریشه کاویدن است به معنی کندن، سوراخ کردن و به مجاز به معنی جست‌جو، تجسس، بررسی و... است. در فارسی هندی و نیز در اردو به معنی ستیز و دشمنی و رشک و حسد نیز هست (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل کاوش). مخلص دوسه بار این واژه را در معنی شناخته آن به کار برده و یک بار نیز آن را در بیت زیر، به معنی ستیز و دشمنی استفاده کرده است:

مخلص ار مدتی به من کاوش چرخ نامرد می‌کند، چه کنم
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۶۸)

کمخاب: پارچه زربافت. «نوعی است از پارچه ابریشمی زرباف که در هندوستان به احمدآباد خوب یافت می‌شود» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۴۰۲). «کمخاب: نوعی از پارچه یا پیراهن ابریشم که زردوزی شده باشد، زربافت» (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل کمخاب). مخلص این واژه را یک بار در بیت زیر با تشبیهی تازه به کار برده است:

همچو کمخابی که اسلیمی خطایی نقش اوست عقده‌ها در دل از آن بندر قبا باشد مرا
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۷)

و دیگر بار با ایهامی نغز و نازک (یک بار به معنی همین پارچه و دیگر بار به معنی کم‌خواب و بی‌خواب) در این بیت به کار برده است:

خارخار آن قبای بت‌ه‌دار پرده چشم مرا کم‌خاب کرد
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۷)

گلایی: گلایی که در فارسی ایرانی میوه‌ای شناخته‌شده است، در فارسی هندی و شعر مخلص، واژه‌ای فریبنده است؛ زیرا بیشتر به دو معنی دیگر به کار می‌رود: الف) گونه‌ای شیشه شراب و گلاب؛ همانکه در فارسی ایران گلاب‌پاش و گلاب‌افشان گفته می‌شود. به گفته خود مخلص عبارت است از: «مختصر ظرفی که در آن گلاب یا شراب پر کنند» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۴۱۷)؛ گلایی به این معنی، ساخته فارسی‌زبانان هندی می‌نماید و به گفته لاله‌تیک بهار، «از اهل ایران شنیده شد که بدین معنی محاوره ولایت نیست، لفظ تراشیده اهل هند است و شعرای به هندآمده بسته‌اند. در ایران گلاب‌افشان گویند» (بهار، ۱۳۹۸: ذیل گلایی)؛ ب) رنگ سرخ صورتی که چهره‌ای نیز گفته می‌شود. به گفته خود مخلص: «به هندی گلایی رنگی را گویند که سرخی آن سیر نباشد، مانند بعض گل گلاب که نیم‌رنگ می‌باشد و در فارسی رنگ مذکور را چهره‌ای گویند» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۴۱۷). مخلص گلایی را سه بار در معنی شیشه باده به کار برده است:

به خدا شیخ می‌شوی آدم گر خوری باده یک گلایی‌وار
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۷۹)

این‌قدر آزدن دل ای فلک انصاف نیست فصل گل محتاج بهر یک گلایی باده‌ایم
(همان: ۲۱۹)

دست بر دوش هم از مستی، گلایی در بغل ما و مخلص شب ز سیر باغ یک‌جا آمدم
(همان: ۲۱۶)

چهار بار نیز در معنی رنگ صورتی در این بیت‌ها به کار رفته است:

من و سیر **گلابی‌پوش** سروی که نوروز نظر، عید نگاه است
(همان: ۱۰۱)

خون چون مخلص غریبی کرده است نام این سرو **گلابی‌پوش** چیست
(همان: ۹۰)

هرکه ذکر آن **گلابی** جامه در بر می‌کند پرده گوش مرا چون گل معطر می‌کند
(همان: ۱۳۸)

بود شاخ گل گلزار خوبی **گلابی** تهیه‌بند آن نازنین سبز
(همان: ۱۸۲)

گلریز: این واژه که در فارسی ایرانی بیشتر به معنی پارچه‌ای است که گل‌های سرخ در آن بافند، در فارسی هندی و نیز در اردو، گونه‌ای از آتش‌بازی است که آن را گلریز آتش‌بار نیز گویند و به هندی بحولجهری گویند (شاد، ۱۳۳۵: ذیل گل‌ریز). به معنی پاییز و فصل برگ‌ریزان نیز هست (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل گل‌ریز). مخلص این واژه را تنها یک بار در بیت زیر و در تشبیهی تازه چنین به کار برده است:

پر از آتش بود مانند **گلریز** تـنـا مـهـم فـهـمـیـده بـگـشـا
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۴)

نیمه: «جامه کوتاه. و این متعارف هندوستان است» (بهار، ۱۳۹۸: ذیل نیمه)؛ «جامه که نیم تن را پوشد» (رشیدی)؛ همانکه در فارسی ایرانی نیم‌تنه گفته می‌شود. مخلص یک بار در بیت زیر این واژه را به کار برده است:

لاله‌سان بر **نیمه** رنگی به هند هرکه مالد چوده میرزا می‌شود
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۱۳)

۴- آداب و رسوم هندی در سروده‌های مخلص

دستاربندی هندوان: دستاربندی از آداب رایج هندوان بوده که هنوز نیز کم‌وبیش رواج دارد. مخلص بارها در سخنان خود از این رسم و گونه‌های دستار یاد کرده است (رک. واژه‌های چیره، چیره کرکی‌دار در همین مقاله). خود او نیز دستار می‌بسته و درباره شیوه و گونه دستاربندی خود گزارشی در *مرآت‌الاصطلاح* (ص ۲۷۹) آورده است.

چوب‌دست در دست داشتن (در این باره رک. چهری در همین مقاله)

خوردن و در دهان داشتن پان، پیره پان و مسی (رک. همین واژه‌ها در همین مقاله)

ستی: از سنت‌های بسیار شگفت هندوان ستی‌گشتن است و ستی زنی هندوست که از روی وفاداری خود را همراه شوهر مرده خود می‌سوزاند. دولت انگلیس این رسم را در سال ۱۷۹۹ ممنوع کرد (در این باره رک. جعفری، ۱۳۷۶: ۲۸۴ و ۳۳۴). مخلص خود در این باره چنین نوشته است: «ستی به سین مهمله مفتوح، به معنی هندوزنی که زنده به همراه شوهر مرده خود از کمال وفا می‌سوزد و این رسم هندوستان است و لفظ مذکور نیز هندی است (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۲۸۸).

مخلص سپس به مثنوی سوز و گداز نوعی خوشانی و نیز مثنوی بیدل در این باره اشاره کرده و آنگاه گزارشی از سستی گشتن زنی آورده که خود شاهد بوده است و دیدار آن صحنه او را چنان آشفته کرده که سر به صحرا گذاشته و زمینه‌ساز چند رباعی در این باره شده است.

دیروز درین دایره محنت و درد شد فتنه به پا یعنی که زنی قصد سستی گشتن کرد از شوق رسا
خود را چو زد آن شعله به مشتی هیمه مانده برق گفتم که برین پله چه جرأت آورد گفتا که وفا
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۷۳)

دی سوخت زنی زنده فغان‌ها کردیم دشت و در را ز گریه دریا کردیم
دنیاست عجب مرقع رنگینی تصویر سستی نیز تماشا کردیم
(همان: ۲۹۴)

سوزاندن مرده: یکی از آیین‌های هندوان درباره مردگان که هنوز نیز رایج است، سوزاندن مردگان است (درباره چگونگی این آیین رک. مقاله آداب و شعائر مربوط به مرگ در دین هندویی از عبدالحسین لطیفی، فصل‌نامه مطالعات شبه قاره، دوره ۶، شماره ۱۹). مخلص در بیت زیر از این آیین چنین یاد کرده است:

بلبل شوریده‌ام صیاد، ای من هندویت بعد مردن ها به چوب گل بسوزانی مرا
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۸)

اینکه خواسته او را با چوب گل بسوزانند، از این‌روست که در مصرع نخست خود را شوریده و سودا زده خوانده است و به گفته خود او «چوب گل برای دفع سودا نافع است» (مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۱۸۸).

شکار جرگه: شکار انبوه؛ شیوه‌ای شکار شاهانه. در این شیوه به فرمان شاه شمار بسیاری از سربازان و... گرداگرد شکارگاه حلقه می‌زده‌اند و شکارها را به مرکز حلقه می‌رانده‌اند و با پیش‌آمدن، حلقه را تا آنجا تنگ‌تر و تنگ‌تر می‌کرده‌اند که شاه بتواند زبان‌بسته‌های به میان حلقه رمیده را به آسانی و فراوانی شکار کند؛ سپس، افزون بر خرسندسازی خوی خون‌خواری خود، به خود بنازد و به رخ دیگران کشد که ببینید من چه شکارچی چیره‌دستی هستم. (رک. مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۳۲۲). علامه دهخدا در لغت‌نامه نیز با شاهد مثالی از تاریخ جهانگشا جوینی، این واژه را با همین معنی آورده است.

دل در آنی صید کرد از حلقه عشاق دوش هست ذوقی با شکار جرگه صیاد مرا
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۳۶)

غسل کردن در رود گنگ: یکی از مناسک دینی هندوان غسل کردن در رود گنگ است. رودی که آن را مقدس می‌شمارند و بر این باورند که غسل کردن در آن آدمی را از گناهان پاک می‌کند. هنوز نیز این آیین در میان هندوان زنده است و هر ساله در روزهایی ویژه میلیون‌ها هندو از سراسر هند، در این رود این آیین را به جا می‌آورند. هندوان خاکستر و استخوان‌های نیم‌سوخته مردگان خود را نیز با مراسمی خاص در آب گنگ می‌ریزند (برای گزارش بیشتر رک. مقاله مراسم آیینی و گفتمان آن با فضای شهری در هند، از هدا کاملی و همکاران، فصل‌نامه هنر و تمدن شرق، سال سوم، شماره دهم، زمستان ۱۳۹۴).

مخلص نیز چنانکه از رباعی زیر برمی‌آید، هر سال غسل گنگا را به جا می‌آورده است:

مخلص از شهر قصد صحرا کردیم بر خود هرچه سفر گوارا کردیم
در سال هزار و صد و پنجاه و هشت صد شکر که باز غسل گنگا کردیم
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۲۹۵)

پرستش شمشیر: از رباعی زیر برمی‌آید که هندوان شمشیر را مقدس می‌شمرد و می‌پرستیده‌اند.
ترکی که منم زخمی مژگان او بر گردن چشم اوست خون آهو
دل سجدهٔ ابروش به‌جا می‌آرد شمشیر چنانکه می‌پرستد هندو
(همان: ۲۹۶)

هولی: جشن بهاری هندیان به‌ویژه هندوان (فیروزالدین، ۲۰۱۰: ذیل هولی) هولی بزرگ‌ترین و پرجنب‌وجوش‌ترین جشن هندیان است و در آن، همگان از خرد و کلان، مرد و زن، دارا و ندار و... با پاشیدن آب و رنگ به یکدیگر و با رقص و چرخ، آهنگ و آواز، پای‌کوبی و دست‌اندازی، عشق‌بازی‌ها می‌کنند. از همین‌روی، آن را جشن عشق و رنگ نیز می‌گویند. این جشن که بنیادی اساطیری و پیشینه‌ای دیر و دور دارد و امروزه نیز همچنان برگزار می‌شود، با جشن‌های ایرانی پایان و آغاز سال، نوروز و سوری (چهارشنبه‌سوری)، پیوندهایی استوار و به گمان بسیار، خاستگاهی یگانه دارد. فراتر از این، دور نیست که واژه‌های هولی و سوری نیز گویش‌های دوگانه‌ای از یک واژه باشند. باری مخلص هشت بار این واژه را به کار برده و برخی از ویژگی‌های این جشن را نیز یاد کرده است:

هم‌چو آن سطری که از شنجرف تحریرش کنند از گلال ه ولی امشب بود زلف یار سرخ
(مخلص لاهوری، نسخه خطی ۳۶۹۹، ۱۱۲)
مانند شهان شان نگار هولی‌ست گل نیست به شاخ، چتردار هولی‌ست
در بزم ز جا بلند گردیده گلال در عالم خود گلال یار هولی‌ست
(همان: ۲۷۷)

۵- نتیجه‌گیری

از آنچه در این پژوهش گفته شد، برمی‌آید که:

- مخلص لاهوری، هندوی هندی‌زبان پارسی‌گوی، از شاگردان شایستهٔ بیدل دهلوی و خان آرزو، شاعر و نویسنده‌ای توانا بوده است که با آثار مفید و مهمی که در زمینه‌های گوناگون به پارسی پدید آورده، زبان و فرهنگ پارسی را برای همیشه وامدار خود کرده است؛
- مخلص هندو و هندی است و زبان و فرهنگ مادری‌اش فارسی نیست؛ بنابراین آنگاه که به فارسی می‌سراید و می‌نویسد، ناخودآگاه و یا خودآگاه، از واژگان و فرهنگ بومی خود بهره می‌گیرد و آنها را در سروده‌های فارسی خود خوش جا می‌دهد؛
- فارسی هندی با فارسی ایرانی تفاوت‌هایی دارد و مخلص بیشتر، فارسی را از متون فارسی آموخته است و نه از بوم و بر و بومیان ایران؛ بنابراین گاه در سخنان خود واژگانی به کار می‌برد که ویژهٔ متون فارسی ادبی و

کهن‌اند و در فارسی معیار ایرانی کاربردی ندارند؛ از همین روی برای ایرانیان چه بسا ناآشنا یا فریبنده‌اند؛
- تفاوت‌هایی در معانی برخی واژه‌ها در فارسی و هندی وجود دارد که آگاهی از آنها برای درک بهتر شعر مخلص لاهوری و هم‌نسلانش ضروری است.

منابع

- آرزو، سراج‌الدین علی‌خان (۱۳۹۹). مثمر، تصحیح سید محمد راستگو، تهران: میراث مکتوب.
- آرزو، سراج‌الدین علی‌خان (۱۳۸۳). مجمع‌النفایس، تصحیح زیب‌النسا علی‌خان، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- آرزو، سراج‌الدین، سراج‌اللغة، نسخه خطی، کتابخانه رضا رامپور، رامپور، هند، ش ۲۵۱۳.
- برهان، محمدحسین بن خلف تبریزی (۱۳۴۲). برهان قاطع، به‌اهتمام محمد معین، تهران: کتابفروشی ابن‌سینا.
- بهار، لاله‌تیک‌چند (۱۳۹۸). بهار عجم، تصحیح کاظم دزفولیان، تهران: طلایه.
- فغانی شیرازی، بابا (۱۳۴۰). دیوان/شعار، تصحیح احمد سهیلی، تهران: اقبال.
- جعفری، یونس (۱۳۷۶). ارمغان ادبی، تهران: موقوفات افشار.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۸۴). دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- خزانه‌دارلو، محمدعلی (۱۳۷۵). منظومه‌های فارسی، تهران: روزنه.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه، تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا و دانشگاه تهران.
- دهلوی، مولوی سیداحمد (۲۰۱۰). فرهنگ آصفیه، لاهور: اردو سائنس بوردر.
- رامپوری، غیاث‌الدین محمد بن جلال‌الدین (۱۳۳۷). فرهنگ غیاث اللغات، به‌کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کانون معرفت.
- سبحانی، توفیق (۱۳۳۷). نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، تهران: شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی.
- شاد، محمد پادشاه (۱۳۳۵). فرهنگ آنندراج، به‌کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابفروشی خیام.
- فیروزالدین (۲۰۱۰). فیروزاللغات اردو جامع، لاهور: فیروز سنن لهند.
- کاملی، هدا (۱۳۹۴). «مراسم آیینی و گفتمان آن با فضای شهری در هند»، فصلنامه هنر و تمدن شرق، ۳ (۱۰)، ۳۵-۴۴.
- لطیفی، عبدالحسین (۱۳۹۳). «آداب و شعائر مربوط به مرگ در دین هندویی»، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره، ۶ (۱۹)، ۸۵-۱۰۶.
- مخلص لاهوری، آنندارم (۱۳۹۵). مرآت الاصطلاح، تهران: سروش.
- مخلص لاهوری، آنندارم، دیوان/شعار، نسخه خطی دیوان، ۳۶۹۹ رامپور - ۱۱۵۰ / ردیف کتابخانه ۳۸۷ م.
- معین، محمد (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی، تهران: کتاب راه نو.